

זיכרון קולקטיבי, זיכרון סלקטיבי

פרשת קסטנר ועיצוב זיכרון השואה בחברה
הישראלית*

אילה שקלאר

המאמר בוחן את חלקה של פרשת קסטנר בעיצוב יחסה של החברה הישראלית לשואה ולזיכרון הקיבוצי שלה. מהשוואת עמדותיהם של חוקרים אחדים עולה שמוסכם עליהם שמהלך המשפט בבית הדין המחוזי שיקף את יחס החברה הישראלית לשואה בשנות החמישים, אך באשר לפסק הדין שניתן בערעור בבית המשפט העליון יש מחלוקת אם הוא ביטא תהליך חדש ושינוי ביחס החברה הישראלית לשואה בשנים שלאחריו. במאמרי אתאר את הרקע לפרשה ואת פרטיה, ועל בסיס זה אציג חמש גישות לשאלת משמעותו של פסק הדין שניתן בשלב הערעור במשפט.

זיכרון השואה הוא סוגיה קשה וטעונית, העולה על סדר יומה של החברה בישראל בהקשרים שונים. זיכרון מלחמת העולם השנייה והשואה תופס מקום מרכזי גם בשיח האירופי והעולמי בתהליך מתמשך של עיצוב הזיכרון הקולקטיבי של הפרק הקשה הזה בתולדות האנושות בכלל והעם היהודי בפרט.

פרשת קסטנר הייתה אחת הסוגיות הראשונות שבהן החברה הישראלית נדרשה לעמוד בפני דילמות קשות ששיקפו את ההתמודדות היהודית עם השואה. הפרשה – שעיקרה במשפט דיבה שבמהלכו הפך למעשה הנתבע לתובע – היא סבוכה ומורכבת, ולא רק מצד

* העבודה הוגשה כסיכום לסמינריון תואר שני "היסטוריה יהודית וזיכרון אירופי", בהנחיית פרופ' יפעת וייס, החוג לתולדות ישראל, אוניברסיטת חיפה, תשס"ז.

אורכה, שלביה ודיוניה, אלא בעיקר משום שבמהלכה התרחשה פרשיית רצח שזעזעה את אמות הספים והוכיחה שהעמדות והאירועים שהיו כרוכים בה נגעו בעצבים החשופים של הטראומה שחוו בעקבות השואה החברה הישראלית בכלל והניצולים בפרט.

רבות נכתב על הפרשה ורבים חקרו אותה. הכותבים והחוקרים מבטאים מגוון השקפות ותפיסות עולם, ולהנחותיהם ולמסקנותיהם יש השלכות חברתיות, פוליטיות והיסטוריות. במחקרים רבים ניסו לברר את הסוגיות הספציפיות שנבדקו במשפט, ובהן עדותו של קסטנר במשפטי נירנברג לטובת קצין האס-אס קורט בכר, ידיעתם או אי-ידיעתם של יהודי קלוז' על השואה המתקרבת, פעולות ההצלה הנוספות שביצע קסטנר,¹ פרשת הצנחנים שהישוב שלח ויחסו של קסטנר אליהם, הסכם "סחורות תמורת דם" של יואל ברנד, ועוד.

במאמרי אתמקד באחת מהשלכותיו הרבות של המשפט: פרשת קסטנר כמשקפת או מעצבת את יחסה של החברה הישראלית לשואה. בחלקו הראשון תתווה תמונת יחס החברה בישראל לשואה בשנים הראשונות למדינה, בחלקו השני יתוארו פרטי הפרשה, דהיינו תביעת הדיבה נגד מלכיאל גרינוולד ותוצאת המשפט ובהמשך, פרטי הערעור שהוגש לבית המשפט העליון, רצח קסטנר, והחלטת בית המשפט העליון. בחלקו השלישי של המאמר, על רקע כל אלו, אדון במשמעויות של המשך הפרשה ואציג חמש גישות לשאלה אם ניתן לזהות בפרשה תפנית ביחסה של החברה הישראלית ל"משפטי הפעולה" היהודים בשואה, ולבסוף אעמוד בקצרה על משמעות הפרשייה כביטוי למורכבות היחסים בין משפט, מוסר, פוליטיקה, היסטוריה וזיכרון.

א. יחס החברה הישראלית לשואה בשנות קיומה הראשונות של המדינה

רק שלוש שנים עברו מאז שחרור אירופה מהשלטון הנאצי וסיום מלחמת העולם השנייה ועד ההכרזה על הקמת מדינת ישראל. החברה הישראלית הייתה בעין הסערה של תהליך התהוותה, ויחסה כלפי השואה והניצולים היה מורכב וטעון מאוד. שורשי היחס הזה ינקו מהעמדות שרווחו ב"ישוב" כבר בשנות המלחמה, והוא המשיך להתגבש ולהשתנות בשנות המאבק לקראת הקמת המדינה, ואחר כך בעשור הראשון של קיומה.

בגלל הסמיכות בזמן לאירועים, הפרספקטיבה של הבנת השואה הייתה צרה.² באותה תקופה עדיין לא היה ידוע הרבה על האירועים, וניתוחם היה מוגבל או שגוי. המאפיין העיקרי של תגובות החברה הישראלית לשואה ולניצולים, ובעיקר של אנשי "הישוב" שמלפני קום המדינה, היה בדרך כלל אי-אמון וספקנות מהולים ברחמים, ומצד אחר, ביקורת מעורבת ברגשות אשמה על אולת ידם של אנשי הישוב לסייע לאחייהם בתקופת המלחמה. גם הניצולים עצמם הוטרדו מהשאלה הנוקבת: אולי אנו אשמים בכך שהצלחנו להינצל ואחרים לא?³

אחת הדרכים שבהן החברה הישראלית התמודדה עם הקשיים הללו הייתה להאדיר מאוד את נושא הגבורה והמרד (שהסמל המובהק שלו היה מרד גטו ורשה) ולאפשר להשמיע בעיקר את סיפורי הניצולים ששיקפו את הנושא הזה.⁴ במקרים מסוימים אנשי היישוב ראו במרד ובמי שהיו מעורבים בו "שלוחה" של החינוך הארצישראלי ושל המאבק הארצישראלי על כינון המדינה, והרבו להדגיש את חלקו של היישוב (באמצעות הצנחנים והבריגדה) בתרומתם למלחמה בנאצים.⁵

עוד טרם השבר הגדול שגרמה השואה האדירה התנועה הציונית את ערכי הלחימה הפיזית וההגנה על המולדת, על מנת לבסס את מעמדה ביחס לגולה, ובשנות המלחמה אפילו ראתה במורדי הגטאות "שליחים" של הרעיון הארצישראלי. בעיני מחנכים ומנהיגים ציוניים, השואה, שהייתה השבר הגדול של הגולה, הייתה מוכרחה "להתלבש" מיד בניצחון הרעיון הציוני.⁶ הציונות נזקקה למיתוס הגבורה לשם הצדקת מאבקה על המולדת ויצירת הבחנה עד כדי נתק בין "היהודי החדש" שדמותו עוצבה בארץ ישראל, ובין "היהודי הגלותי".⁷ יש הטוענים כי הדימוי של "היהודי האנטי-גלותי המורד" השקט את ייסורי המצפון שהיו למנהיגי היישוב בעקבות הימנעותם מסיוע לאחיהם שהושמדו באירופה:⁸ תפיסת המרידות בגטאות כעין שליחות מטעם היישוב הארצישראלי, כפי שעלתה גם במשפט קסטנר, מוכיחה שהמשימה החשובה באמת בשנים אלה בעיני המנהיגות הציונית בארץ הייתה המשך הפעילות למען ארץ ישראל ולא ניסיונות ההצלה של יהודי אירופה המושמדים בשיטיות.

עם העולים הראשונים שהגיעו לארץ מאירופה מיד עם תום המלחמה נמנו רבים מאנשי המחתרות, ניצולי המרידות הגדולות, ובהם דמויות כמו אבא קובנר (ממנהיגי ניסיון המרד בגטו וילנה בשנת 1942), רוז'קה קורצ'אק, צביה לובטקין ויצחק צוקרמן. הם מצדם רצו לספר על שאירע להם במלחמה, והיישוב קיבל את סיפוריהם בזרועות פתוחות. סיפוריהם חיזקו את ערך הגבורה והמעוט בערכם של מי שעסקו בפעולות הצלה מסוג אחר, בעלות אופי "גלותי" יותר, כמו היודנרטים, קל וחומר של מי שהלכו "כצאן לטבח" (מושג שטבע אבא קובנר).⁹ הניצולים שנכללו בהגדרות אלו הגיעו לארץ מאוחר יותר, והם התקבלו בזלזול. נראה כי המעמד המיוחס שניתן ללוחמים מקרב הניצולים והשפעתם הרבה היו קשורים בכך שמסרים אלו התאימו לערכי "שלילת הגולה", שהחינוך והחברה הישראלים שקדו על הנחלתם בתקופת היישוב וגם לאחר מכן.

על היחס לניצולים השפיעו בין היתר הגישות שרווחו בעולם בחקר הנאציזם בשנים שלאחר המלחמה; באותה תקופה התמקד המחקר בשיטה ובמנהיגיה ונקט עמדות שיפוטיות

⁴ במחקרים חדשים הובעה הסתייגות מהנחה גורפת זו, והוכחו עמדות המפריכות את הטענה כי "קולם של ניצולי השואה" לא התקבל לפני משפט אייכמן. ואולם, גם מחקרים אלו מנתחים סיבות להדרה מסוימת של קולם של ניצולי השואה בשנות החמישים.

ודיכוטומיות, ובכלל זה ביחס להתנהגות היהודית, שתויגה במושגים של "טובים או רעים".¹⁰ גם במשפטי הפושעים הנאצים, שנערכו בגרמניה, הושם הדגש על יחס הרוצחים לקרבנות ולא ניתן מקום לעדויות של הקרבנות. מתוך כך הקרבנות נתפסו כמי שאיבדו את השליטה על גורלם, ולא ניסו לשמוע את קולם ולהבין את נקודת מבטם על האירועים.¹¹ בו בזמן רבים מן הניצולים עצמם שתקו, אולי משום שהם עצמם טרם יכלו להבין ולתאר את הקטסטרופה שחוו, ואולי כי לא רצו בכך.¹² קולם של הניצולים שלא ייצגו סיפורי גבורה הרואיים כמו של לוחמי הגטאות כמעט לא נשמע, וגם אם הוא נשמע, לא הקשיבו לו, אולי מתוך בושא ואולי מתוך תחושה שלציבור לא יהיה עניין בדברים, והוא אף ימתח ביקורת על הניצולים.

כל אלו גרמו לכך שבמקרים רבים הפנו את האצבע המאשימה כלפי הקרבנות ולא כלפי מבצעי הרצח. הם הואשמו בהינצלם "על חשבון" אחרים או בנקיטת אמצעים בלתי כשרים להצלתם, ואף נחשדו שלשם כך הם שיתפו פעולה עם הנאצים,¹³ ובלשונה של הסופרת רות בונדי:

ברגע שהיית ניצולת שואה היית קצת בדרגת "חשודה" ... כמה פעמים באמת שאלו אותי "איך נשאת בחיים? והקרובים שלי ואלה ואלה לא נשארו? ... והיה גם זיק של חשדנות: קאפו? משהו אחר? בעצם, הרגשת ... שאת חייבת להצדיק את קיומך, שאת כאן."¹⁴

יותר מכול נראָה כי יחס זה היה ביטוי של מבוכה או של אי־יכולת להתמודד עם הקשיים והטראומות שחוו ניצולי השואה. את הקושי הזה חוו לא רק הניצולים עצמם אלא גם החברה הישראלית שבעת קליטתם הייתה טרודה במפעל המורכב של הקמת המדינה על הקשיים הקיומיים שהיו כרוכים בו.

קולות אחרים, שמתחו ביקורת על התפיסות הציוניות הללו, נשמעו רק בשולי הדברים, ולמשל קולו של יוסף שפרינצק, מראשי מפא"י, או דבריו של ראש מחלקת העלייה בסוכנות, אליהו דובקין, שאמר כבר בזמן השואה: "בעד זה שאנחנו נהנים מהפרוספריטי של המלחמה וניצלנו בנס מהחורבן הגדול ... האם אין הם עולים עלינו מבחינת הכוחות הנפשיים והציבוריים הטמונים בהם?"¹⁵ אך קולות אלו חרגו מהשיח השליט הן בשנות השואה והן לאחריה, ולכן לא ניתנו להם במות ציבוריות והם לא השפיעו על התפיסה של רוב הציבור.¹⁶

החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם כביטוי ליחס החברה הישראלית לשואה

בשנות המאבק בבריטים עסק היישוב בעיקר בהכנות להקמת מדינה, אך מיד עם הקמת המדינה וכינון מוסדותיה חזרו ועלו לדיון כמה פרשיות שביטאו בהבלטה את יחסה של החברה הישראלית לשואה. במקרים רבים זיכרון השואה והדיונים שעסקו בה נגעו בהיבטים פוליטיים: החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם (משנת 1950); הסכם השילומים (1952); חקיקת חוק יד ושם (1953); חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה (1959) – כל אלו עוררו דיונים פוליטיים סוערים ששיקפו את מגוון הדעות על משמעות השואה, על בחירת הדרכים הראויות לזכור ולהנציח אותה ועל היחס הראוי לניצולים.¹⁷ בכל המקרים האלה בלטה מעורבותה של המדינה כמי שאחראית על עיצוב זיכרון השואה מתוקף תפקידה כיורשת הנספים ומנציחתם.¹⁸

בשנים 1948–1949 עלו לארץ ניצולי שואה רבים, ורבים מהם הגישו במשטרה תביעות נגד ניצולים אחרים בטענה ששיתפו פעולה עם הנאצים בתפקידם כ"קאפוס". בהגדרת הקאפו נכללו יהודים שהנאצים מינו לתפקידי פיקוח והעניקו להם סמכויות ענישה בגטאות ובמחנות, וכן שוטרים יהודים ששירתו במשטרה היהודית בגטאות. אחדות מן התלונות נגד הקאפוס הגיעו כבר לשלטונות המנדט הבריטי, אך אלו התחמקו מן הטיפול בהן, ומיד עם קום המדינה נדרשה משטרת ישראל להתמודד עם תביעות רבות כאלה.¹⁹ באיסוף הראיות ובהגשת התביעות השתתף גם שירות הביטחון הכללי.²⁰ הנקמה במשתפי הפעולה נעשתה לא רק על ידי הגשת תלונות למשטרה, אלא גם בגילויים ספונטניים של "חיסול חשבונות": ניצולים שזיהו ברחוב דמויות של קאפוס היכו והשפילו אותם בפומבי.

חבר הכנסת הרב מרדכי נורוק, ניצול שואה, העלה את הנושא לדיון בכנסת וביקש לחוקק חוק שבאמצעותו ניתן יהיה להעמיד לדין את משתפי הפעולה האלה, "בוגדים יהודים שנתנו את ידם להשמדת עמם",²¹ כלשונו. "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם" עוכב בכנסת זמן רב (ובינתיים נחקק "החוק נגד השמדת עם") והוא אושר רק לקראת סוף שנת 1950. במערך החוקים הפליליים היו לו כמה מאפיינים חריגים, ובין היתר הוא אפשר להעניש רטרואקטיבית גם על מעשים שבזמן ביצועם לא הוגדרו כעברות וגם על מעשים שעושיהם כבר נשפטו בעבר בחוץ לארץ, וכמו כן הוא אישר לקבל כראיות חומרים שלא בהכרח עמדו בדרישות החוק הפלילי. שלא כנהוג בכל משפט פלילי, החוק גם לא התנה את האשם בהתאמה בין כוונת העושה ובין המעשה אלא אפשר להעניש גם על פי המעשה בלבד.²²

בתקופת גיבוש החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם התנהלו דיונים סוערים על תכניו ועל הגדרותיו, שבהם השתקף יחס החברה הישראלית לשואה. השואה הוגדרה פשע

שכוון באופן ייחודי לפגיעה מוחלטת בעם היהודי. חברי כנסת אחדים, ובהם גם ניצולי שואה (דוגמת זרח ורהפטיג), ביקשו להבחין בין פשעי נאצים ובין פשעים של "עוזריהם היהודים", ונימקו זאת בכך שלא כל היודנטים פעלו נגד היהודים, ורבים הסכימו לקבל על עצמם את התפקיד כדי לאפשר הצלה של יהודים. אולם ועדת המשנה שדנה בהצעה, שבה השתתפו גם חברי כנסת ממפ"ם (שרבים מחבריה נמנו עם לוחמי הגטאות), פסלה את ההצעה. השוללים התבטאו בחריפות נגד היודנט והקאפוס והאשימו אותם במעשים על בסיס אינטרסים אישיים להצלת עצמם בלבד. הגדרות הוועדה שדנה בהצעת החוק לא הבדילו בין פשעי הנאצים לפשעי עוזריהם, ורק בסוגיית הענישה נעשתה הבחנה כזאת ונקבעה הייררכייה של עונשים.

ריבוי הדיונים על גיבושו של החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם נבע ממגוון המטרות שהיו למחוקקים: מהם שרצו להתאים את חוקי המדינה לחוקים הנוהגים בעולם נגד השמדת עם; אחרים ראו בחקיקה צעד חינוכי המבטא התנגדות לעצם האקט של שיתוף הפעולה; היו שביקשו לתת פורקן לרגשות הנקמה, ואחרים רצו לטהר את האווירה בקרב אנשי שארית הפליטה שעלו לארץ.

הסוגיה הייתה עניין פנימי בוער שהעסיק בעיקר את חברת ניצולי השואה בישראל. בשנות החמישים ובראשית שנות השישים נערכו כ-40 משפטים מתוקף החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, ורק בשניים הועמדו לדין לא־יהודים (אייכמן ובאנייק). במשפטו החריג של הקאפו יחזקאל אינגסטר נגזר עליו עונש מוות, אך הוא הומתק בשל מחלתו הקשה. בעוד שבעייתונות בישראל המשפטים האלה לא סוקרו בהבלטה²³, בחו"ל הרבו יותר לכתוב עליהם, והיה בכך עידוד לניצולים שחיו בחו"ל למסור עדויות במשטרת ישראל.

כעסם של הניצולים נבע מזיכרונות מכאיבים מאוד, שלעיתים קרובות היו כרוכים בחשבונות אישיים מן העבר. אולם העובדה כי סוגיות אלו הועלו לדין בבתי משפט של מדינת ישראל מתוקף חוק ממלכתי ביטאו בחריפות את היחס לנושא שיתוף הפעולה עם הנאצים על ידי יהודים כאקט שלילי הראוי לענישה חמורה. ייתכן שיחס זה לשיתוף הפעולה נבע גם מכך ששיתוף הפעולה עמד בסתירה לערך הגבורה והמרידה בנאצים שהחברה הישראלית ביקשה לטפח, בין השאר מפני שאתו – כאמור – היה לה קל יותר להתמודד.²³ כזה היה הרקע לפרשת קסטנר, שתואר להלן.

* וייץ (תשנ"ז) חולק במקצת על טענה זו ומסביר כי העיתונים בתקופה זו לא היו רבים. עם זאת, הוא מצביע על מגמתיות בולטת נגד הנאשמים בתיאורי המשפטים.

ב. פרשת קסטנר

גרינוולד ותביעת הדיבה

מלכיאל גרינוולד היה יהודי יליד הונגריה שחי בירושלים, שבתקופת הפרשה היה כבן 70. הוא היה מזוהה עם האצ"ל ושכל את בנו במלחמת העצמאות. הוא נהג לפרסם עיתון פנימי לחבריו במפלגת "המזרחי", שבו ביטא את עמדותיו הפוליטיות, ולא רק את התנגדותו החריפה לעמדותיה של מפא"י, אלא אף ביקורת נוקבת כלפי ראשי מפלגתו שלו. ביקורתו נגעה לא פעם בפרשיות מן השואה. לעיתון לא הייתה תפוצה רחבה והוא נחשב לפרסום שולי.

את אחד העלונים האלה, שפורסם בקיץ 1952, גרינוולד ייחד לדמותו של ד"ר ישראל רודולף קסטנר, מי שהיה בעבר פעיל ציוני בהונגריה ובעת פרסום הדברים חבר מפא"י ודובר משרד המסחר והתעשייה. בעלונו חזר גרינוולד על הביקורת שהוטחה בקסטנר כבר שנים לפני כן: הוא האשים אותו במתן עדות לטובת הנאצי קורט בכר במשפטי נירנברג כדי להציל את עסקיהם המשותפים, וכן בהצלת בני משפחתו ובהפעלת פרוטקציות בעת המלחמה לשם שילוח נבחריו ב"טרנספורט ברגן-בלזן", ומתוך כך במניעת הצלתם של יהודים רבים אחרים. בקצרה הזכיר גרינוולד גם את אשמתו של קסטנר באי-מסירת ידיעות על ההשמדה ליהודי הונגריה לשם "הרדמתם".²⁴ באותו הגיליון גרינוולד התבטא נגד קסטנר בבוטות, ופתח את דבריו במילים:

ריח של פגר מגרד את נחירי!

תהיה זו הלוויה שופרא דשופרא!

את ד"ר רודולף קסטנר צריך לחסל!²⁵

חיים כהן, היועץ המשפטי לממשלה דאז, החליט להגיש תביעת דיבה נגד גרינוולד כדי לטהר את שמו של עובד הממשלה. רבים ניסו להניא את כהן מלהגיש את התביעה: שר המשפטים פנחס רוזן, פרקליט המדינה ארווין שימרון והשר המשפטן דב יוסף טענו כי התביעה עלולה להיכשל ולהשיג תוצאות הפוכות. יש הסבורים כי אף קסטנר עצמו סירב להגיש את התביעה, ונעתר לבסוף רק כדי שלא יועמד לדין על פי החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם.²⁶ ואולם כהן התעקש, וב-29 במרס 1953 הוגשה התביעה.

שואת יהודי הונגריה, קסטנר ורכבת ההצלה

הנאצים כבשו את הונגריה ב-19 במרס 1944, לאחר שחלקים אחדים של אירופה כבר שוחררו על ידי בעלות הברית. יומיים לאחר כיבושה הגיע אדולף אייכמן לנהל שם את השמדת היהודים, וכהסוואה לכוונותיו הוא הקים יודנרט והטיל על עוזריו לנהל משא ומתן

עם מנהיגים יהודים ועם גופי ההצלה הציוניים הרבים שפעלו בהונגריה, ובין היתר עם "ועד ההצלה", שסייע לפליטים, ובראשו עמד ישראל קסטנר. קסטנר היה יליד קלוז' שהגיע לבודפשט מכיוון שלאחר מסירת טרנסילבניה להונגרים בשנת 1940 הותר לקיים פעילות ציונית רק בבודפשט ולא בערי השדה.

ישראל (רודולף) קסטנר

מאוחר יותר החל אייכמן עצמו לנהל את המשא ומתן עם ועד ההצלה. תמורת עצם קיום המשא ומתן ניתנה לנאצים מקדמה גבוהה. ועד ההצלה הציג בפני הנאצים ארבע דרישות: להימנע מהשמדה ומגירוש, לא לסגור את היהודים בגטאות, ולתת ליהודים בעלי סרטיפיקטים אפשרות לצאת מהונגריה. בינתיים הנאצים כבר התחילו בגירוש יהודי עיירות הפרובינציה ("ערי השדה").

קרומיי, עוזרו של אייכמן, הבטיח לקסטנר ב־21 באפריל כי יאפשר למספר מוגבל של יהודים בעלי סרטיפיקטים להגר למדינות אחרות. בסוף אותו חודש הציע אייכמן ליואל ברנד, חבר ועד ההצלה בבודפשט, לצאת לקושטא ולהשתדל בקרב יהדות

הארץ והעולם למען העסקה "סחורה תמורת דם". במקביל הגיעו לוועד ההצלה ידיעות על ההשמדה שהתרחשה באותו הזמן ועל המשלוחים לאשוויץ. ב־2 במאי קיבל ישראל קסטנר אישור סופי להציל 600 בעלי סרטיפיקטים מהונגריה, וכבר למחרת נסע לעיר הולדתו, קלוז', שם נפגש עם ויסיצליני, עוזרו של אייכמן, ולאחר מכן עם חותנו, ד"ר פישר, ועם מיודעיו בעיר. הוא עודד אותם להגביר את הבריחה לרומניה, ולא ברור אם מסר להם את המידע על המשלוחים לאשוויץ. יש המסיקים מכך כי תוך כדי המשך שילוח יהודי ערי השדה להשמדה קיים קסטנר מגעים עם אייכמן במטרה לעכב את השילוחים. ודאי שהוא המשיך לנהל מגעים, בעיקר עם קצין האס־אס קורט בכר, על הרכבת שהייתה אמורה להסיע את היהודים שישוחררו.

בליל ה־1 ביולי 1944 יצאה הרכבת לדרכה ועליה 1,685 איש. מרבית הנוסעים (למעט 318 מהם, שהגיעו לשווייץ באוגוסט) הגיעו לשווייץ רק כעבור כמחצית השנה, בדצמבר 1944. הם היו מכל הזרמים היהודיים בבודפשט: 600 פעילים ציוניים בעלי סרטיפיקטים שהמתינו לתורם לעלייה ארצה עוד מטרים הכיבוש, 380 "מיוחסים" מ־18,000 יהודי קלוז', בהם גם קרובי משפחתו של קסטנר, רבנים מיוחסים, בהם האדמו"ר מסאטמר, חברי תנועות נוער ציוניות מכל הפלגים, בהם אף חבר בית"ר, יעקב וייס – לימים אחד מעולי הגרדום של האצ"ל – וכמה עשירים ששילמו כסף רב להצלת את נפשותיהם.²⁷

פרטים ידועים פחות, שאינם מתוארים ברוב המחקרים, נוגעים לגורלה של הרכבת לאחר יציאתה מבודפשט; זו הייתה רכבת להובלת בהמות שלא הגיעה לשווייץ ישירות אלא עוכבה בדרכה פעמים רבות וכמעט נשלחה לאושוויץ, גזרה שהוסרה רק לאחר מתן כופר נוסף. נוסעיה נשלחו למחנה הריכוז ברגן-בלזן בגרמניה, שהו בו כעצירים לכל דבר בחודשי החורף הקשים וסבלו מרעב קשה מאוד בידיעה ברורה כי הם יישלחו להשמדה. כאמור, רק בדצמבר הם נשלחו ברכבת לשווייץ.²⁸

קסטנר נשאר בהונגריה, ולקראת סוף המלחמה הוא נשא ונתן עם קציני אס-אס מדי יום ביומו. הוא עסק אז בניסיון להציל את היהודים שנשארו במחנות הריכוז. באפריל 1945 קסטנר היגר לשווייץ, שם התגורר כשנתיים והיה מעורב במשפטי נירנברג. ב-4 באוגוסט 1947 מסר עדות לטובת קצין האס-אס קורט בכר. באותן שנים נשמעו דעות לכאן ולכאן על הפרשה שהוא היה מעורב בה, והסוגיה אף הועלתה לדיון בקונגרס הציוני ה"ב". בשנת 1947 עלה קסטנר לישראל עם אשתו אליזבת (בודיו) ובתו סוזי.²⁹

הדיון בבית המשפט המחוזי

המשפט, שכונה לימים "משפט קסטנר", נפתח ב-1 ביוני 1954 בבית המשפט המחוזי בירושלים. השופט היה בנימין הלוי, יוצא גרמניה. את מדינת ישראל, התובעת, ייצג עורך הדין שמואל תל.³⁰ את הנתבע, גרינוולד, ייצג עורך הדין שמואל תמיר, יליד הארץ, שהיה בעברו סגן מפקד ארגון האצ"ל בירושלים. מניעיו של תמיר לייצג את גרינוולד היו קשורים לעמדותיו הפוליטיות הימניות ובביקורתו הקשה כלפי מפא"י בדבר שיתוף הפעולה של ראשיה עם השלטון הבריטי בימי טרום המדינה, שמתוקף חברותו באצ"ל הוא התנגד לו וקשר אותו לשיתוף הפעולה עם הגרמנים בשנות המלחמה. תמיר ראה במשפט הזדמנות להשמיע את עמדותיו ואת ביקורתו נגד שלטון מפא"י, ואולי אף לקידום מעמדו האישי והפוליטי.³⁰ ההאשמות שנדרשו לבידור כדי להכריע אם גרינוולד הוציא דיבה או דיבר אמת היו:

1. האם קסטנר העיד לטובת בכר מתוך אינטרסים אישיים וסייע מתוך כך להצלתו של פושע נאצי?
2. האם סיכל קסטנר את פעולת הצנחנים שנשלחו מטעם היישוב בארץ כדי שלא לפגוע בפעולות ההצלה?
3. האם היה קסטנר מגמתי בבחירת נוסעי הרכבת?
4. האם ביזמתו של קסטנר הוסתר מיהודי הונגריה מידע על ההשמדה שהיה יכול לסייע להצלתם?

* באותו שלב היועץ המשפטי חיים כהן לא ייחס חשיבות לנוכחותו במשפט. הוא תפס את מקומו של תל רק בשלב מאוחר יותר, כשהבין שנוכחותו דרושה.

קסטנר היה הראשון שנקרא לעדות, ובעדותו תמיר הצליח לחשוף סדקים על ידי השוואתה למסמכים הקשורים בעדותו של קסטנר לטובת בכר במשפטי נירנברג. אחרי קסטנר העידו הצנחן יואל פלגי, איש ועד ההצלה יואל ברנד, ונציגי תנועות הנוער בהונגריה. בתוך כשישה שבועות החל המשפט לתפוס מקום מרכזי בתודעה הציבורית; הוא סוקר בהרחבה רבה יותר, ואפילו ראש הממשלה דאז, משה שרת, גילה בו עניין, משום שהבין שהנושאים הנידונים בו אינם פשוטים וייתכן שיהיו להם השלכות מרחיקות לכת בהקשר הפוליטי והחברתי.³¹

בתוך זמן קצר המשפט כבר נתפס כמשפטו של קסטנר ולא של גרינוולד. חיים כהן מונה לייצג את התביעה, ונערכו חקירות חוזרות לקסטנר ולהאנזי ברנד, שותפתו לפעילות בוועד ההצלה. גם אמה של הצנחנית חנה סנש נחקרה, והיא חידדה את תמונת פגיעתו של קסטנר בערך הגבורה – בכך שלא פעל לטובת בתה בעת שהייתה כלואה בהונגריה, מתוך רצונו שלא לחבל בדיפלומטיה של ועד ההצלה. כדי להוכיח את אשמתו של קסטנר בהסתרת המידע על ההשמדה מיהודי הונגריה הציגה ההגנה עדים מן העיר קלוז' שדיווחו על אי-ידיעתם על הגורל הצפוי להם באותה עת. כמו כן העידו משה קראוס, שפעל במקביל לקסטנר, ואחדים מניצולי הרכבת, ובהם הלל דנציג.³²

המשפט כבואה של יחס החברה הישראלית לשואה בשנות החמישים

בדומה למגוון העמדות שנשמעו בציבור, גם עמדותיהם של התובע והנתבע הונעו מתפיסות שונות של נושא שיתוף הפעולה בשואה, וגם הן נבעו בדרך כלל ממגבלות המידע שהיה על האירועים בהונגריה בתקופת המלחמה.³³ מעצם היותו משפט פלילי, וביחוד משפט דיבה, היטשטשו בו הגבולות בין האמת ההיסטורית ובין האמת המשפטית, והתפתחה תפיסה דיכוטומית של עימות ערך הגבורה הצברי עם שיתוף הפעולה "הגלותי" שאחד מהם היה חייב "לנצח".³⁴ נאומי הסיכום של המשפט משקפים היטב את היות המשפט ביטוי למאבק בין שתי התפיסות שרווחו בחברה הישראלית ביחסה לשואה באותן השנים. בנאום הסיכום שלו, מעבר לטענתו לחפותו של קסטנר, אמר נציג התביעה, חיים כהן:

אין איש מאיתנו – ובית המשפט בכלל זה – רשאי למתוח ביקורת על האנשים שתהום ההשמדה היה פעור בפניהם, במידה שאין אנו מסוגלים אפילו להעלות על דעתנו.³⁵

לעומתו אמר תמיר בנאום הסיכום שלו:

רוב רובם של המרצחים חזרו אלי חופש והיו לרבי מעצה גדולה; משתפי הפעולה

* לטענת וייץ, ניצולי הרכבת לא עמדו באופן מספק לטובתו של קסטנר במשפט. גם האדמו"ר מסאטמר לא הסכים.

למיניהם הסתננו וישבו אל חיק החברה; חלף הדם הקדוש ובא כופר הממון; וזכרה של אומה גדולה, חיה ותוססת – הומר ביער קדושים³⁶... שיתוף הפעולה של קסטנר לא היה שיתוף להפקרת החירות והכבוד בלבד, אלא היה שיתוף פעולה בתהליך של השמדה ביולוגית, של השמדת העם ממש שאין אחריה ולא כלום.³⁷

תמיר האשים גם את מפא"י בתמיכה ובעידוד שיתוף הפעולה הזה:

כאן בארץ נכנעו המוסדות הרשמיים לשלטונות הבריטיים; הם לא היו מוכנים להסתכן, ואחזה בהם צרות־מוחין ואי־נכונות לוותר על השלטון הפנימי, ובגלל כל אלה בא המעשה שאני נאלץ לכנותו "הפקרת יהדות אירופה בשעתה המרה ביותר".³⁸

לאחר הפסקה ארוכה, ב־22 ביוני 1955 ניתן פסק הדין, שהשתרע על 270 עמודים, והשופט הלוי הקריאו בבית המשפט. קסטנר נמצא אשם בשיתוף פעולה עם השלטון הנאצי והצלת הפושע הנאצי קורט בכר, דהיינו כמעט בכל האשמותיו של גרינוולד. גרינוולד נמצא אשם רק בסעיף אחד שלא הוכח במשפט, שלפיו קסטנר נטל לכיסו מכספו של בכר. בשל כך נגזר עליו קנס סמלי של לירה אחת, שהוא שילם כבר באותו היום. בחלל אולם בית המשפט הדהד המשפט המפורסם שאמר השופט הלוי בפסק הדין, שבו תיאר את שיתוף הפעולה של קסטנר עם הנאצים: "בקבלו את המתנה הזאת מכר קסטנר את נפשו לשטן".³⁹

התגובות בעיתונות הישראלית היו רבות ורבגוניות, כל עיתון לפי השקפת עולמו.⁴⁰ כך, לדוגמה, בשופרי העיתונות הדתית, "המודיע" ו"הצופה", למדו מפסק הדין על כישלונה של הציונות החילונית, וטענו שיהודי ירא שמים לא היה נופל למלכודת של שיתוף פעולה מסוג כזה. בעיתון "הבקר", שיצא לאור מטעם "הציונים הכלליים" דווח כי "קסטנר שיתף פעולה עם הנאצים בהשמדת חצי מיליון יהודי הונגריה".⁴¹

המשפט כביטוי למאבקים פוליטיים

בקווים כלליים אפשר לומר שהמשפט בבית הדין המחוזי היה "משפט מפא"י [שהפך ל] משפטם של קרבנות השואה וניצוליה".⁴² מפא"י הואשמה בנקיטת עמדה המזוהה עם גישה שתדלנית, בהתאמה לביקורת שהועלתה נגדה בשנות החמישים על דרכה המושחתת בניהול המדינה ולרושם שבעיני מנהיגיה כל מטרה מקדשת את האמצעים. הריכוזיות והסתרת המידע היו האשמות שהוטחו במפא"י ונקשרו רטרואקטיבית גם בפרשיות מתקופת השואה. מפלגות השמאל, מפ"ם ואחדות העבודה, וכן מפלגות הימין, חרות והציונים הכלליים נאבקו במפא"י מטעמים אופוזיציוניים שונים. כבר לפני כן שימש הפולמוס על השואה את הימין בעימותיו עם מפא"י.⁴³ גורם נוסף למתח הפוליטי היה ההתנגשות בין דור הפעילים שהשתתפו בהגנה ובמלחמה להקמת המדינה לבין הממסד הבוגר ו"המסואב" לטענתם.⁴³

* לדוגמה, במאבק על הסכם ההעברה בשנות השלושים ועל הסכם השילומים בשנת 1952.

מיד לאחר המשפט נערכו בחירות, ולמשפט היה חלק מכריע בתעמולה שנערכה לקראתן ואף בתוצאותיהן.⁴⁴ חמישה ימים לאחר פרסום פסק הדין הוגשה הצעת אי-אמון בממשלה, ובעקבותיה הממשלה התפרקה והוקמה מחדש, הפעם בלי השתתפותם של הציונים הכלליים, שפרשו ממנה.⁴⁵

בהנהגת מפא"י התעורר חשש עמוק מערעור שלטונה בעקבות המשפט, ועוד ביום פרסום פסק הדין, שהפנה אצבע מאשימה כלפי קסטנר ומפא"י, פנה משה שרת לשר המשפטים רוזן בבקשה להגיש ערעור על פסק הדין בבית המשפט העליון.⁴⁶ בתעמולת הבחירות ניסתה מפא"י להוכיח לעצמה ולבוחריה "שלא הם היו המנוולים בימי הנאצים, כי אם יריביהם הפוליטיים".⁴⁷ ואכן, בבחירות שנערכו ב-26 ביולי 1955 מפא"י אמנם נשארה בשלטון, אך כוחה ירד. מנהיגי מפא"י הסבירו את הירידה בכוחם האלקטורלי גם בפולמוסים על הסכם השילומים וגם בפסק הדין במשפט קסטנר.

באותה תקופה נשמעו גם קולות פוליטיים שתמכו בקסטנר ובמפא"י: נתן אלתרמן, שהיה ידוע בתמיכתו במפא"י באותה עת, התייחס לנושא הגבורה לעומת שיתוף הפעולה בפולמוס המפורסם "על שתי הדרכים", שפרץ בעקבות טור שפרסם אלתרמן ליום הזיכרון בשנת 1954, שבו הוא כתב:

הָלְלוּ שְׁנֵפְלוּ נְשָׁקָם בְּיַד
אוּלַי לֹא יִקְבְּלוּ אֶת הַמְחָצָה
בֵּינָם לְבֵין מוֹתָן שֶׁל הַקְּהֵלוֹת
וְעַד לְגִבּוֹרֵי הַפְּרָנְסִים וְשֵׁתְדָלְנִים...

גם בשנים 1954–1957, בזמן התנהלות המשפט, המשיך אלתרמן לכתוב לטובת קסטנר ונגד קבלתו הבלתי מעורערת של מיתוס הגבורה.⁴⁸ גם אורי צבי גרינברג, שהיה מזוהה עם מפלגות הימין, העלה באחד מן הראיונות שהעניק נקודה למחשבה: איך קרה שרוב היודנטים לא ניצלו, ואילו לוחמים רבים ניצלו? רבים מיוצאי תנועות הנוער בהונגריה ביטאו גם הם תמיכה בקסטנר.⁴⁹

אולם כל אלה לא שינו את התפיסה שרווחה בחברה הישראלית, ששללה מכול וכול את השתדלנות וחיפשה בסיפורי השואה ערכי גבורה ומרידה.⁵⁰ גם מפא"י עצמה לא הייתה חפה מתפיסה זו; עוד בעת התנהלות המשפט היא ביקשה להנציח את זכרו של אנצו סרני, הלוחם היחיד שיצא מטעמה למשלחת הצנחנים, וחוקקה חוק מיוחד שיאפשר לקרוא על שמו יישוב, אף שהיה זה שם לועזי.⁵¹ גישה זו השתקפה ככל הנראה גם בפסק דינו של השופט הלוי, שהצביע על אשמתו העיקרית של קסטנר בשיתוף פעולה עם הגרמנים.⁵²

* שקד (תש"ס) חולקת על הטענה האחרונה, כי "פסק דינו של השופט הלוי נתן ביטוי לעמדות שהיו מקובלות באותה תקופה ומוסכמות על שכבות רחבות בחברה הישראלית" (וייץ [תשנ"ד], עמ' 149), ועל כך יורחב בהמשך.

הערעור

ב־21 באוגוסט 1954 הוגש הערעור לבית המשפט העליון. התגובות במערכת הפוליטית ובעיתונות היו סוערות.⁵² רק יותר משנתיים אחרי כן, בינואר 1957, החל הדיון בערעור. המערערים העלו ארבעה נימוקים עיקריים לתביעתם להפוך על פניה את החלטת בית המשפט המחוזי:

1. זיכוי של גרינוולד הסתמך על השערות;
2. אמת המידה של השופט בהערכתו את קסטנר לאור מה שעבר הייתה מוטעית;
3. אין בסיס להאשמה החמורה בשיתוף פעולה;
4. ה"אמיתות ההיסטוריות" שעל פיהן הורשע קסטנר אינן מבוססות.

בשנתיים וחצי שחלפו מאז הגשת הערעור עלו לדיון סוגיות נוספות הקשורות ביחסה של החברה הישראלית לשואה: בהקשר של מבצע סיני היו שהשוו את נאצר להיטלר, ואחריו היו שהשוו את המשך ההחזקה בחצי האי סיני ליחסם של הנאצים ליהודים בשנות מלחמת העולם.⁵³ בדצמבר 1957 הועלתה לדיון סוגיית רכישת צוללות מגרמניה. כל אלו השכיחו במידה מסוימת את סערת המשפט, והיא התעוררה מחדש רק עם היוודע דבר הרצח.

הרצח

כאמור, הדיון בערעור החל בינואר 1957, והוא הסתיים זמן קצר אחרי כן. בימי ההמתנה לגזר הדין, בליל ה־4 במרס, שב קסטנר לביתו מעבודתו במערכת העיתון "אוי קלֶט". בשעה שהחנה את מכוניתו ניגש אליו גבר שהאיר עליו בפנס ושאל אם הוא ד"ר קסטנר. כשקסטנר ענה בחיוב ירה המתנקש בראשו. הוא החטיא את מטרתו, קסטנר נמלט לחדר המדרגות, שם המתנקש ירה בו שנית והוא נפצע קשה. הוא הועבר לבית החולים הדסה ושם נותח ואושפז במשך עשרה ימים, עד פטירתו ב־15 במרס. הלווייתו נערכה בפורים, בזמן שברחוב הסמוך צפו רבבות בעדלאידע. לימים התגלה כי את הרצח תכננו זאב אקשטיין, יוסף מנקס ודן שמר, שהיו חברים בארגון מחתרת ימני קיצוני. הם נשפטו בינואר 1958 אך לא השלימו את תקופת מאסרם משום שקיבלו חנינה בהסכמת משפחת קסטנר.⁵⁴

בעקבות ההתנקשות, ובייחוד לאחר מותו של קסטנר, סערה העיתונות בארץ. ברוב העיתונים הובעו זעזוע מן המעשה וצער ותדהמה על מותו של קסטנר. את הזעזוע ביטאו רבים מאנשי השמאל הציוני, אך גם בעיתוני מפלגות הימין ניתן היה לזהות מבוכה רבה בדיווח על הרצח.⁵⁵ מבחינת הציבור בישראל, רצח ישראל קסטנר היה אירוע קשה, אפילו טראומטי. אמנם יש הטוענים שאת הלגיטימציה לרצח נתן השופט הלוי בגזר הדין שלו, אך הרצח חולל בארץ זעזוע כבד והיכה את החברה הישראלית בהלם ובחרדה. המעבר מוויכוח טעון ומר, ואפילו ברוטלי, להתנקשות לשם חיסול חשבונות פוליטיים ואידאולוגיים

נתפס כאיום על עצם יכולתה של החברה להמשיך ולהתקיים כחברה השומרת אפילו על מינימום של בלמים ואיזונים.⁵⁶ אך סערת הרוחות שכחה במהירות יחסית ונבלעה בסדר היום הישראלי העמוס.⁵⁷

פסק הדין בערעור

פסק הדין בערעור ניתן מעט לאחר הרצה. בדין ישבו חמישה שופטים, והם היו חלוקים בדעותיהם. השופטים אגרנט ואולשן מתחו ביקורת נחרצת על פסק דינו של הלוי; אגרנט הסביר כי שיקוליו של קסטנר שלא למסור מידע ליהודי קלוז' היו מוצדקים, וכי קסטנר עסק בפעולות הצלה רבות לבד מן הרכבת. אולשן מתח ביקורת גם על משך המשפט הראשון. השופט זילברג, שהיה בדעת מיעוט, הסכים עם פסק דינו של הלוי.⁵⁸ השופטים חשין וגויטיין אמנם סברו שהיה ראוי להרשיע את גרינוולד, אך התלבטו לגבי זיכוי המוסרי של קסטנר, ובכל זאת החליטו לקבל את הערעור.⁵⁹ רבים מנימוקיהם נגעו למתח שבין ערך הגבורה ובין האקטים של שיתוף הפעולה. השופט חשין כתב שאם נרחיק לכת בשימוש במושג "שיתוף פעולה", נסיק כה

אפילו הקורבנות עצמם, חללי השואה, אנשים, נשים וטף, שִׁכְרו קברים לעצמם מול פי הרובה, ושנאנסו להיכנס לתוך תאי הגזים ולמשרפות האש – אף אלה שיתפו פעולה, לפי שבמעשיהם עזרו לנאצים וסייעו בידיהם לבצע את מזימותיהם... רוצה לומר: יש שיתוף פעולה הראוי לשבת, ומכל מקום אין לגנותו ואין לראותו כפגם מוסרי, אם אינו מלווה כוונות זדון ורשע.⁶⁰

כמו בשלבים הקודמים של הפרשה, גם הערעור עורר בעיתונות הדים רבים וקוטביים, ובדרך כלל הדיווחים אודותיו היו מגמתיים, בהתאמה לעמדות הפוליטיות של כל אחד מן העיתונים.⁶¹

* * *

כאמור, הפרשה סבוכה ומורכבת, הן בשל המורכבות והעדינות של פעולותיו של קסטנר בהונגריה בתקופת השואה, הן בשל המשפט הארוך והסבוך, ובעיקר בשל הסוגיות הרבות שהחברה הישראלית הצעירה קשרה לפרשה זו, בצדק או שלא בצדק. קסטנר נרצה, אולי כאשם, אך אולי יותר מכך כקרובן שווא של אי-יכולתה של החברה הישראלית דאז, חברה בעלת אידאולוגיות קוטביות עם תפיסה מוגבלת של משמעות הדמוקרטיה, להתמודד עם סוגיות השואה.

ג. פסק בית המשפט העליון ומשמעותו

כאמור, פסק הדין של שופטי בית המשפט העליון ניתן לאחר הרצח, וזיכה את קסטנר מכל ההאשמות שנחשד בהן. האם בזעזוע שגרם רצח קסטנר ובשינוי פסק הדין נוכל לזהות שינוי ביחסה של החברה הישראלית לשואה? האם מעתה הייתה החברה הישראלית עתידה להיות סובלנית יותר כלפי מי שכינתה קודם לכן "משתפי הפעולה", או לפחות ייראו ניצנים של שינוי מסוג זה? להלן אציג חמש תשובות לשאלה זו, המייצגות חמש גישות לסוגיה:

1. לפי גישה זו פסק בית המשפט העליון היה רגע של מפנה לקראת שינוי ביחס החברה הישראלית לשואה ולניצולים;
2. גישה זו טוענת ששינוי כזה אכן התרחש, אך רק מאוחר יותר וללא קשר למשפט;
3. גישה זו טוענת כי גם אם חל שינוי מאוחר כזה ביחס לשואה, מבחינת הניצולים והקרבות לא הייתה לו השפעה רטרואקטיבית על היחס לפרשת קסטנר – שבה קובעה נקודת השיפוט הראשונה;
4. לפי גישה זו, בערעור על גזר הדין ניתן לזהות קיבעון או נסיגה של החברה הישראלית מבחינה ערכית;
5. גישה חמישית מצביעה על שינוי משמעותי שיצרו שופטי בית המשפט העליון בהיבט הנוגע לעיצוב זיכרון השואה בחברה הישראלית הצעירה.

גישה 1: הערעור במשפט קסטנר כראשיתו של שינוי

המצדדים בגישה זו סוברים כי פסק הדין של שופטי בית המשפט העליון ביטא תפנית שהקדימה את זמנה ביחסה של החברה הישראלית לשואה; השופטים העזו להצהיר כי אין ביכולתה של החברה הישראלית לשפוט באמות מידה זרות את חוויית היהודים בשואה, גם בשל ההבדלים במערכת הערכים וגם בשל התנאים שבהם הם היו נתונים, ש"זר לא יבין אותם". השופטים טענו גם כי יש מן האבסורד בעצם היומרה לשפוט את מי שפעלו בנסיבות כאלה. מערכת הערכים שהייתה ביסוד החלטת השופטים בערעור הייתה אוניברסלית, סובלנית ודמוקרטית יותר מזו של הלוי.⁶²

פסק הדין של ארבעת שופטי הרוב, המשתרע על כמעט 200 עמודים, משקף את אומץ לבם, שכן טיהורו של קסטנר חייב אותם להציג בפני הציבור בישראל השקפה לא-פופולרית, ובעיני רבים, לא פטריוטית, על אירועי השואה, לרבות המרד בגטו ורשה.⁶³ באותם ימים שינוי זה לא עלה בקנה אחד עם יחס החברה הישראלית, שלמרות הזעזוע מן הרצח ולמרות הפיכת החלטת בית המשפט המחוזי, נשארה שמרנית בתפיסתה הביקורתית את הגלותיות, ואולם החברה הישראלית הפנימה את השינוי הזה רק מאוחר יותר, בהשפעת

אירועים נוספים.⁶⁴ בערעור על משפט קסטנר ניתן לראות אפוא ניצנים של "תהליך התבגרות" החברה הישראלית ביחסה לשואה.⁶⁵ התהליך נמשך בעשורים שאחרי כן והגיע לשיאו בשנות השמונים והתשעים.⁶⁶ במשפט אייכמן, שנערך ב-1961, קסטנר היה ברקע כדמות שולית, אך במעט שנכתב עליו ניכר ניסיון להבין את מעשיו.⁶⁷ במשפט אייכמן, בשינויים בגישות המחקר ההיסטוריות ובהרחבת מושאי הזיכרון לבמות לא-שיפוטיות (כגון הטלוויזיה, הספרות והתאטרון) ניכר שינוי בדימוי הציבורי של קסטנר. תכנית הטלוויזיה של יהודה קווה משנת 1982 הציגה את הדילמה של קסטנר באור מורכב יותר; מחזהו של מוטי לרנר בתאטרון הקאמרי מ-1985 ודרמת הטלוויזיה שהופקה על פי המחזה, ואף הסרט "רשימת שינדלר" (1993) תרמו להבנה של מורכבות התגובה היהודית בשואה.⁶⁸ כלומר, עם סיום פרשת קסטנר לא חל שינוי מהותי ביחסה של החברה הישראלית לשואה, ובכל זאת פסק הדין בישר את ראשיתה של גישה סובלנית יותר כלפי מי שהוגדרו "משתפי פעולה" וכלפי ניצולי השואה בכלל. תהליך זה העמיק בשנים שלאחר מכן והתבטא גם ביחס לדמותו של קסטנר ובהבנת העוול שנגרם לו במשפט. החוקרת מיכל שקד מתארת את הגישה הזו כ"נרטיב הפרשני השולט"⁶⁹ כיום במחקר. מרבית הגישות שיובאו בהמשך (ובהן גם גישתה שלה) יש בהן כדי לשלול את מסקנתה.

גישה 2: השינוי בתפיסת השואה בחברה הישראלית אינו קשור בפרשה

המחזיקים בגישה זו אמנם מסכימים בסוגיית השינוי שתואר לעיל ביחסה של החברה הישראלית לתגובה היהודית לשואה, ועם זאת, אין הם רואים בפרשת קסטנר שלב משמעותי בשינוי זה. כאמור, משפטי הקאפוס שנערכו בשנות החמישים והשישים מתוקף החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם שיקפו גישה ששללה נחרצות את שיתוף הפעולה ודנה לכף חובה את משתפי הפעולה. ייתכן שהדבר נבע מהיעדר כלים להתמודדות מסוג אחר, ואולי ממבוכה לנוכח נושא השואה או מייסורי מצפון על הימנעות היישוב מלסייע ליהודי אירופה בזמן המלחמה. חנה יבלונקה מראה שבשנות השישים חלה ירידה חדה במספר המשפטים מסוג זה, עד שהם נעלמו לגמרי. בפסקי הדין של בית המשפט העליון בשנות השישים נאמרו דברים ברוח חדשה, כפי שימחישו השורות הבאות, מפסק הדין בערעורו של הירש ברנבלט, איש המשטרה היהודית בבנדין משנת 1964:

דעת הכל היא שאין על בית המשפט לפסוק בוויכוח הגדול הניטש – לא במעט בכוח הנבואה שלאחר מעשה – על דרכם של היודנרטים למקומותיהם ... אותו שיתוף פעולה שנולד מתוך אונס וכפייה מאין כמוהם, לא הוכרז בתור שכזה, כעבירה פלילית על ידי המחוקק שלנו ... תהיה זו התנשאות והתחסדות מצדנו – מצד מי

שמעולם לא עמד במקומם של אלה, ומי שהצליח להימלט משם, לעשות אמת זו עילה למתיחת ביקורת על אותם "אנשים קטנים", שלא התעלו לרמת מוסר עילאית.⁷⁰

לדעת יבלונקה, גישת בתי המשפט משקפת היטב את התהליך שהתרחש בכלל החברה בישראל. הגורם העיקרי לתפנית היה משפט אייכמן, שבו נשמעו עדויות רבות של ניצולים, ונחשף מידע רב על השואה, שבעקבותיהם השתנה היחס לניצולים לתפיסתם כיחידים ולא כקולקטיב. אמנם יבלונקה מצטטת מפסקי הדין של בית המשפט העליון, אך את דברי השופטים על ערעורו של קסטנר היא אינה מביאה כדוגמה לביטוי של תהליך שינוי.⁷¹ במאמר תגובה למאמרה של יבלונקה⁷² יחיעם וייץ (מייצגה של הגישה הראשונה) מציע לזהות את השינוי ביחס החברה הישראלית לשואה כבר בערעור משנת 1958, אך יבלונקה כנראה נחרצת בעמדתה כי משפט אייכמן הוא שחולל את התפנית ואין לו קשר למאורעות קודמים.

יש המסבירים⁷³ כי משפט אייכמן היה שלב ראשון ברצף של התרחשויות לאורך שנות השישים, שחוללו שינויים חברתיים ופוליטיים במדינת ישראל והביאו יחדיו לשינוי בתפיסת השואה: בשנות החמישים נולד וגדל בארץ דור חדש ש"לא ידע את יוסף" והיה יכול להתבונן בשואה מפרספקטיבה רחבה יותר. כמו כן בעקבות המשפט העמיק חקר השואה והועלו שוב דיונים על ההנהגה היהודית בשואה. חשיבות רבה יש לייחס לכך שמאז שנות השישים החלו לעסוק בשואה מחוץ להקשר הפוליטי, והדבר אפשר את התרחשות השינוי המשמעותי של יחס החברה הישראלית לנושא. אופיו הפוליטי של משפט קסטנר גרם ש"עדיין לא ניתן להסביר את השינוי, שחל בשלהי שנות החמישים ביחס לאישיותו של קסטנר ולדמותו כמנהיג יהודי בתקופת השואה, כשינוי בהבנה ובדימוי של השואה".⁷⁴ גם לפי גישה זו ניכר "תהליך ההתבגרות" ביחסה של החברה הישראלית לשואה, אך היא שוללת קשר בין השינוי הזה לפרשת קסטנר.

גישה 3: הערעור לא גרם שינוי בזיכרון הקולקטיבי

ישנם חוקרים המטילים ספק בכך ששינוי כזה אכן התחולל, וכן בכך ששינוי כזה, אפילו אם אכן היה, השפיע רטרואקטיבית על תפיסת משפט קסטנר בחברה הישראלית כיום. עמדה זו נשמעת בעיקר מפי ניצולי "רכבת קסטנר". לתחושתם, דברי השופט הלוי "מכר את נפשו לשטן" עודם מהדהדים ברחוב הישראלי, וגזר הדין השני, ואפילו של התהליך שעברה החברה הישראלית מאז משפט אייכמן (אם אכן עברה תהליך כזה), לא היה בכוחם לשנותו. כניצולי הרכבת הם חשו תמיד בושה ואי-לגיטימציה של טענת היותם ניצולי שואה לכל דבר.

עורך הדין דוד הרמן, מקורבו של קסטנר ומניצולי הרכבת, אמר: "מי בציבור זוכר את

פסק הדין הסופי? [הרי] מן התודעה הציבורית אי אפשר למחוק את המשפט החד־משמעי 'מכר את נפשו לשטן'⁷⁵. נעמי הרשקוביץ', שהייתה ילדה כבת 15 כשיצאה ברכבת עם בני משפחתה, מספרת כי אף שלאחר המלחמה הם הגיעו ארצה, שירתו בהגנה ו"הוכיחו שהם אינם יהודים גלותיים", ואף שחלפו שנים ארוכות מאז הפרשה, הביקורת על הניצולים והיחס השליילי לקסטנר נשמעים מפי יהודים בארץ ובעולם עד היום:

ב־1954 ... הפסק היה חד־משמעי: "מכר את נשמתו לשטן". והסלוגן היה שבגלל ניצולי רכבת קסטנר הלכו כל יהודי הונגריה להשמדה ... במילים אחרות, אנחנו היינו האתנן שהגרמנים נתנו לקסטנר כדי שהגרמנים יוכלו לבצע את זממם מבלי שהיהודים ידעו לאן הם הולכים ... עלילת דם יותר גדולה מזו לא יכולה הייתה להיות ... ב־'54 נחרץ הגורל, ב־'57 הוא (קסטנר) נרצח, וכשהיה המשפט ב־'58 כשהשופט אגרנט כינה את הפסק של הלוי "פיסקו הקטלני של השופט המלומד" אף אחד כבר לא שמע את זה, זה כבר לא מעניין, זה כבר לא סקופ...

מאז ועד עצם היום הזה אנחנו מוקצה מחמת מיאוס. להיות ניצול קסטנר זה ... לחיות עם רגשות אשם, גם בארץ וגם בחו"ל. בשנת 1986 יצאנו לקברי אבות בהונגריה, ביקרנו בבית הקהילה היהודית, והאדם שפגשנו שם שאל אותנו מהיכן אנחנו בבודפשט והיכן היינו במלחמה. כשאמרתי שניצלתי ברכבת קסטנר אמר לי בפנים: "בזה אין לך מה להתגאות!" ועזב אותי לאנחות ... אנחנו תמיד נישאר "המיוחסים", למרות שלא היינו קרובים או מכרים של קסטנר. אבא היה פעיל ציוני שהיה ברשימת העלייה ... מול הסיוטים של הזיכרון האישי של משפחת קסטנר ושלנו מתחולל עדיין בזיכרון הקולקטיבי של רוב עם ישראל מחול שדים מול "האיש שמכר את נשמתו לשטן" ומיוחסיו.⁷⁶

קסטנר מעיד במשפט

על פי גישה זו, הזיכרון הקולקטיבי של החברה הישראלית ביחס לפעלו של קסטנר התקבע בפסק דינו של הלוי, ולערעור לא הייתה שום השפעה עליו. במידה מסוימת קסטנר נתפס כ"פושע שבא על עונשו", וזיכרון ה"חטא" נשמר בהתאמה. את הסיבה לכך אולי אפשר לאתר בזיכרון הסלקטיבי של החברה הישראלית ובתהודה הציבורית החזקה שיש לקביעות מסוג מסוים, בעיקר כשמדובר בביקורת. פסק הדין של הלוי ניתן על רקע חברתי מסוים ומתוך תפיסות שאולי כבר השתנו, אך לזיכרון הקולקטיבי קל יותר לשמר את הסנסציות ולא את המורכבות ואת השינויים שהתרחשו בהדרגה ובתהליך רבגוני יותר.

גישה 4: הערעור ביטא קיבעון או נסיגה של היחס לקרבנות השואה

עדית זרטל, המושפעת לדבריה מהגותה של הפילוסופית חנה ארנדט, טוענת כי הפוליטיזציה של השואה נשארה בעינה גם לאחר משפט קסטנר ואף לאחר משפט אייכמן, דהיינו לא ניתן לזהות התקדמות ערכית-מוסרית של יחס החברה הישראלית לשואה, ואולי להפך, אף ניתן לזהות בה נסיגה.⁷⁷ לטענתה, ראשי מפא"י, שייצגו את התפיסה הישראלית הרווחת, לא שינו את יחסם לשואה; משפטי הקאפוס היו מעין ניסיון להסיח את דעת הציבור מן האשמים האמיתיים: עצם העובדה כי במסגרת החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם הועמדו לדין רק קאפוס ולא יודנרט, כלומר מנהיגים ששיתפו פעולה ברמות גבוהות ודיפלומטיות יותר, חשפה את סירובו של השלטון לפגוע ביסודות השליטה והריכוזיות, ערכי ה"טוטליטריזם" שעמם הודה. רבים מחברי היודנרט ששרדו ועלו ארצה מילאו תפקידים ציבוריים.⁷⁸ אפילו המקרה יוצא הדופן שבו הועמד לדין איש היודנרט הירש ברנבלט, מפקד המשטרה היהודית בבנדין, הסתיים בזיכויו בבית המשפט העליון.

כך גם העמדתו לדין של קסטנר לא כי הדבר נדרש מתוקף לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם אלא להפך, בניסיון יזום של השלטון להוכיח את חפותו גם בתביעת הדיבה וגם בהגשת הערעור, מלמדת על אותה המגמה של השתקת קולות חתרניים ושל שמירה על ריכוזיות ועל כוח.⁷⁹ מכאן שביחסו של השלטון הישראלי לקרבן ולחלש לא ניכרת התקדמות של ממש. הקרבנות האמיתיים (קאפוס וניצולי שואה שלא מרדו) המשיכו להיתפס כקרבנות, ואת החזקים, שהחזיקו בעמדות פוליטיות, המשיכו לטהר מעוון, בעיקר מתוך אינטרסים פוליטיים.

במובנים מסוימים מגמה זו נמשכה אף במשפט אייכמן וחדרה לציבוריות הישראלית בכללה.⁸⁰ "קסטנר לא נוקה... ישראל לא טוהרה מדיבוק השואה ושאלת היודנראטים לא באה על פתרונה וכנראה לא תבוא לעולם".⁸¹

בדומה לכך טוענת גם מיכל שקד כי הערעור ביטא באופן ברור נסיגה בערכי הסובלנות של החברה הישראלית והשלטת ערכי ריכוזיות הקרובים לעמדות מפא"י. לטענתה,⁸² עוצב בארץ זיכרון אחיד של משפט קסטנר, למרות שמבחינה היסטורית היבטיו מורכבים הרבה

יותר; הזיכרון הקולקטיבי קובע כי בסיס פסק דינו של השופט הלוי היה בהיותו של קסטנר מייצג של מיתוס ניצול השואה בדמות משתף פעולה עם הנאצים, ולא כמייצג של מיתוס הגבורה, שהיה אז פופולרי יותר בחברה הישראלית. למעשה, טוענת שקד, ביקורתו של הלוי הייתה שקסטנר מנע את הצלתם של יהודים נוספים, ובביקורת זו מתבטא דווקא יחסו ההומניסטי והדמוקרטי של הלוי לקרבנות השואה ולניצולים: ⁸³ זכותו של כל אדם ושל כל יהודי להציל את עצמו באופן שווה, ויש להעניש את מי שמונע ממנו הצלה זו. ⁸⁴

למעשה אגרנט, שופט בית המשפט העליון שביטל את פסק דינו של הלוי, דן לכף חובה את הניצולים ואת יהודי הגולה בכלל, למרות אמירותיו הכלליות בדבר אי-היכולת לשפוט את ניצולי השואה: הוא טוען שהעדויות אינן אמינות, קובע שהלוי טעה בהסתמכו עליהן, וכי שיקול דעתו של קסטנר שלא לדווח על ההשמדה הצפויה היה נכון, שכן ממילא לא הייתה אפשרות להציל רבים יותר. בכך, לדברי שקד, ביטא אגרנט גישה סמכותנית ובלתי-דמוקרטית, המאפשרת למנהיג להפעיל סמכות ללא התחשבות בזכויותיהם ובעמדתם של המונהגים. לדעתה, גישה זו ייצגה דווקא את ערכי שלטון מפא"י, אף כי בדרך כלל נוטים לראות בבית המשפט העליון "סמן ימני וסמל להתנתקות ממפא"י ההיסטורית". ⁸⁵ במובן זה ביטאה פסיקת בית המשפט העליון נסיגה ולא התבגרות או התקדמות ביחסה של החברה הישראלית לשואה.

גם זרטל וגם שקד סבורות שההתחמקות מהתעמתות או משפיטה של מעשיו של קסטנר היא ביטוי להנצחת היסוד הפוליטי-הריכוזי של הפרשה, ולכן לא ניתן לזהות בערעור התקדמות מוסרית, אלא להפך.

גישה 5: הערעור עיצב נרטיב של זיכרון

למרות הדמיון בין עמדותיהן של שקד ושל זרטל כמתואר לעיל, יש בדבריה של שקד גם היבט ייחודי לה. ⁸⁶ היא מצביעה על שינוי חשוב שחולל הערעור במשפט קסטנר. לדבריה, השופט אגרנט השכיל לשלב במתן פסק הדין את זיכרון השואה עם "הנרטיב הציוני", אולי דווקא משום ששפט את קסטנר מתוך השקפה לאומית ולא אוניברסלית:

אגרנט היה הראשון לראות... את הנרטיב הטראומטי של השואה כאובדן העם היהודי... אל מול ויחד עם הנרטיב הגדול של הציונות כתחייה הלאומית היהודית. אגרנט ראה באינטואיציה גם את הצורך וגם את הדרך לקרוא לשילוב של שני הנרטיבים בצורה שתאפשר את המשכו – את המשך חיותו – של הסיפור הציוני אחר השואה, ולמרות השואה בלי להתעלם מהשואה. ⁸⁷

פסיקתו של אגרנט כי מי שלא חווה את השואה אינו מסוגל לשפוט את קרבנותיה העמידה את השואה במדור נפרד השייך לעבר, אפשרה מבט מפרספקטיבה רחבה, יצרה לגיטימציה של האבל ושחררה את החברה הישראלית מהאילוץ להביט בשואה ולשפוט אותה כאילו

היא מתרחשת בהווה. הלוי לעומתו דן בדילמות השואה כאילו התרחשו בזמן הווה, כפי שהתייחסה אליהן כל החברה הישראלית באותה העת. נקודת מבט קונקרטיה זו מנעה מן החברה להשתחרר ממועקת השואה ולהמשיך הלאה, ולכן המשפט היה טעון פוליטית, ממושך, ובעל השלכות של חיים ומוות. שקד רואה, כאמור, בעיצוב נרטיב הזיכרון הזה צעד שלילי, 'נסיגה' ולא התקדמות. ומכל מקום, על פי גישה זו יש לערער חלק משמעותי בעיצוב זיכרון השואה בחברה הישראלית.

ד. משפט, מוסר, פוליטיקה, היסטוריה וזיכרון

משפט פלילי אמור להוציא לאור את "האמת המשפטית" ולבחון את מעשי הנאשם במבחן החוקים הקיימים. מתוך כך הוא מצמצם את הדיון המוסרי ומבקש להגדיר אשמה או חפות באופן ספציפי. כך גם במקרה של משפט קסטנר, שהחל כתביעת דיבה של המדינה נגד גרינוולד: היותו של המשפט משפט פלילי, ועוד יותר מכך משפט דיבה, שבו למעשה התבקש עורך דינו של גרינוולד להוכיח את חפותו על ידי האשמת קסטנר, גרמה להשטחת הבעיה המוסרית שהייתה ברקע המשפט ועלתה בו.

משפט קסטנר הפך למשפט פוליטי כי הדרישה לעמת את מעשיו של קסטנר עם "החוק" כנהוג בכל משפט פלילי הולידה צורך שלא הוגדר קודם, לנסח מהו החוק, מהי הנורמה שמדינת ישראל מייחסת להתנהגות היהודים בשואה. הצורך הזה העביר את המשפט לזירה חדשה; הוא הושפע מעמדות פוליטיות שאפפו את הדיונים בהנהגתו של עורך הדין שמואל תמיר, שבחר לחתור אל האמת ההיסטורית, וכך הוא חקר את העדים והציג את קו ההגנה. למעשה המשפט הפלילי אינו אמור, ואף אינו יכול, להוציא לאור את האמת ההיסטורית, אך כאמור, בנסיבות הייחודיות של המשפט הזה נוצרה אשליה כאילו אפשרות כזו קיימת.⁸⁸ זו הייתה אחת הסיבות לכך שרק חלק מסוים מאוד מהפרשה נצרב בזיכרון הקולקטיבי: הזיכרון בוחר לספור סיפור מסוים ולצבוע את ההיסטוריה בצבעים משלו, והוא מדגיש פרטים מסוימים, משמיט פרטים רבים אחרים ומקבע מיתוסים אישיים וקבוציים. מגמות שונות מעצבות תמיד את הזיכרון, ובמיוחד כשהוא נוגע בנושאים רגישים. למותר לציין שזיכרון השואה טעון מאוד מבחינה רגשית ומעורבים בו היבטים פוליטיים, לאומיים ואוניברסליים. העיון בפרשת קסטנר על שלביה ומורכבותה מעצים את הפער שבין ההיסטוריה ובין הזיכרון בשני מובנים: ראשית, לפרשה היה חלק בעיצוב זיכרון השואה בתודעת החברה הישראלית, חברה מתהווה במדינה צעירה, שעמדה נבוכה מול ניצולי השואה וסיפוריהם. בחברה הישראלית של שנות החמישים השואה הייתה נוכחת כאירוע מן ההווה, ועל כן היא נקשרה בהיבטים פוליטיים רבים, שהתבטאו גם בחקיקה ובמשפטים שנערכו באותה התקופה. העובדה שזיכרון השואה באותה תקופה גובש ועוצב במשפטים פליליים מתוקף

החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם ובמשפט קסטנר הדגישה את הפער שבין ההיסטוריה ובין הזיכרון: המשפטים התיימרו להוציא לאור לא רק את האמת המשפטית, אלא גם את האמת ההיסטורית. לא תמיד היה ביכולתם לעשות זאת, הן משום שפרטים רבים היו חסרים להשלמת התמונה, והן משום שאין בהכרח זהות בין שני סוגי אמיתות אלה. כמו כן, כל משפט, ובייחוד המשפט הפלילי, נדרש כאמור לנקוט עמדה חד-משמעית בסוגיה המונחת לפניו, ועובדה זו העצימה את התמונה הדיכוטומית של החברה הישראלית בהתמודדותה עם דילמות מורכבות הקשורות בשואה.

במובן שני, ההתייחסות אל הפרשה עצמה משקפת את תמונת המשפט כפי שנשמרה בזיכרון הקולקטיבי הישראלי, בהתאמה או בניגוד לתפיסות שהתפתחו ביחס לשואה. חריצת דינו של קסטנר כמי ש"מכר את נפשו לשטן" על ידי השופט הלוי, תוך האשמתו בשיתוף פעולה שבפועל הביא לאי-הצלחתם של יהודים רבים יותר מהונגריה לעומת אלה שניצלו, הייתה למעשה פסק דין שזיכה את הנתבע באותו משפט מאשמת דיבה. קסטנר נרצח עוד לפני מתן פסק דינו של בית המשפט העליון. הרצח זעזע את החברה הישראלית, אך לא לתקופה ארוכה. בניסיון לבחון אם פסק הדין של שופטי בית המשפט העליון, שזיכו את קסטנר, היה קשור לתפנית כלשהי בזיכרון הקולקטיבי של החברה לשואה, או למעשהו של קסטנר, התגלו גישות שונות.

פעמים רבות תמונת הזיכרון הקולקטיבי שונה מתמונת הזיכרון האישי. ניצולת רכבת קסטנר נעמי הרשקוביץ' שצוטטה לעיל הצביעה על הפער שנוצר בין הזיכרון הקולקטיבי של פרשת קסטנר ובין זיכרון האישי של הניצולים, וזו רק דוגמה לאחת מן המורכבויות הרבות של סוגיה זו.

סיכום

במאמרי תיארתי את פרשת קסטנר, את הרקע החברתי והפוליטי להתנהלות המשפט ואת מהלכי המשפט, ובתוכם את הרצח של ד"ר ישראל קסטנר, שאירע בזמן שבבית המשפט העליון נדון הערעור על הרשעתו המוסרית במשפט שהחל כמשפט דיבה שבו מדינת ישראל יצאה להגן עליו בהגישה תביעה נגד מלכיאל גרינוולד, שהשמיץ אותו בפרסום פומבי. בית המשפט העליון ניקה את קסטנר ברוב דעות מהאשמתו המוסרית בבית המשפט המחוזי. מתוך כך ביקשתי לבדוק אם התפנית הדרמטית הזאת משקפת שינוי ביחסה של החברה הישראלית לשואה, או אפילו הייתה גורם משמעותי בשינוי כזה.

באשר לשאלה זו הצגתי חמש דעות. שתיים מהן טוענות כי הערעור משקף שינוי: האחת מסבירה כי הוא מעיד על ניצנים של "תהליך התבגרות" שהיה עתיד לאפיין את יחסה של

החברה הישראלית לשואה בעשורים שאחרי המשפט, ושעתיד להשתקף גם ביחסה של החברה לפרשייה בהמשך. האחרת מסבירה כי פסק הדין חולל שינוי בעיצוב זיכרון השואה, מעצם יצירת ההפרדה בין הדיון בה כאילו היא חלק מההווה של החברה הישראלית בהווה ובין הדיון בה כאירוע מן העבר.

שלוש גישות אחרות מסבירות כי הערעור לא ביטא התקדמות: גם אם החברה הישראלית עברה "תהליך התבגרות", שלב הערעור לא היה חלק מהתהליך, אלא היה שולי ביחס לפסק הדין הראשון, ואולי אף שיקף דווקא נסיגה או קיבעון של החברה הישראלית מבחינה ערכית ביחסה לשואה ולניצולים. הגישות הרואות בפסק הדין של השופט אגרנט נסיגה ערכית הן כאמור מרחיקות לכת. למרות זאת, ברור שבזיכרון הקולקטיבי של משפט קסטנר ושל מעשיו בולטת הביקורת שהוטחה כלפי האיש וכלפי ניצולי הרכבת בשלב הראשון של המשפט. ייתכן ששינוי התפיסה בהתייחסות לפרשה אכן התחולל כבר בסוף שנות החמישים, אך זאת רק בחוג השיח של מיעוט, אולי אליטיסטי, ששופטי בית המשפט העליון ייצגו, ולא בציבור הרחב. אפילו לאחר השינוי שהביא עמו משפט אייכמן לא ניתן להתנתק עד היום מהמילים "מכר את נפשו לשטן" של השופט הלוי ומההקשרים הראשוניים שעלו בפרשת קסטנר. גם אם החברה הישראלית התבגרה או למדה לבחון באופן מרוחק יותר וטעון פחות את נושא השואה, איקונות מסוימות עדיין נותרו חקוקות בחדות בזיכרונה הקולקטיבי, והיבטים פוליטיים נוגדים עדיין עולים בבחירות מן הגישות השונות המנתחות הן את ההיסטוריה עצמה והן את האופן שבו זוכרים ומספרים אותה.

כמו סוגיות רבות אחרות הקשורות בשואה גם סוגיית קסטנר עודה מעסיקה את החברה הישראלית ונקשרת לא אחת להיבטים פוליטיים יומיומיים. יש בכך כדי להצביע על הרלוונטיות של השואה וזיכרונה בעיצובה המתמשך של החברה הישראלית.

מראי מקום

45	שגב, עמ' 273.	1	ראו לדוגמה: דינור.
46	שגב, עמ' 268.	2	יבלונקה, עמ' 135–152. לעיון נוסף: שפירא.
47	שגב, עמ' 274.	3	יבלונקה, עמ' 136.
48	הולצמן, עמ' 306–318.	4	לקריאה נוספת: גוטוויין; יבלונקה; גבע.
49	וייץ (תשנ"ד).	5	קרן.
50	וייץ (תשנ"ד), עמ' 134–135.	6	קרן, עמ' 137.
51	וייץ (1995), עמ' 187–188.	7	זרטל, עמ' 53.
52	וייץ (1995) שם, עמ' 277–299.	8	זרטל, עמ' 50.
53	שגב (1991), עמ' 280–287.	9	זרטל.
54	וייץ (1995), עמ' 323–339.	10	עופר.
55	וייץ (תשנ"ט), עמ' 395–421.	11	יבלונקה, עמ' 136.
56	וייץ (תשנ"ט), עמ' 402–401.	12	זרטל, עמ' 85; ראו גם גבע; יבלונקה.
57	וייץ (תשנ"ט), עמ' 403.	13	וייץ (תשנ"ז).
58	וייץ (תשנ"ט), עמ' 339–344.	14	דרורי.
59	שקד, עמ' 46.	15	מצוטט אצל זרטל, עמ' 52.
60	מצוטט אצל שגב, עמ' 289–290.	16	זרטל, עמ' 56.
61	וייץ (1995), עמ' 351–346.	17	זרטל, עמ' 159.
62	שגב, עמ' 288–290.	18	יבלונקה, עמ' 138.
63	שגב, עמ' 289.	19	שגב, עמ' 243.
64	וייץ (1995), עמ' 352.	20	יבלונקה, עמ' 139.
65	וייץ (תשנ"ד), עמ' 143.	21	מצוטט אצל יבלונקה, עמ' 242.
66	וייץ (תשנ"ד), עמ' 144.	22	יבלונקה, עמ' 141–142.
67	וייץ (תשנ"ד), עמ' 143.	23	זרטל, עמ' 99–100.
68	אישוני-ברי, עמ' 201–221.	24	וייץ (1995), עמ' 93–101.
69	שקד, עמ' 57.	25	מצוטט אצל וייץ (1995), עמ' 96.
70	מצוטט אצל יבלונקה, עמ' 150.	26	וייץ (1995), עמ' 102–107.
71	יבלונקה.	27	וייץ (1995), עמ' 25–41; שקד.
72	וייץ (תשנ"ו).	28	וייץ (1995), עמ' 33–34; נעמי הרשקוביץ', מניצולי הרכבת, תקשורת אישית, בריאיון ב-8.8.2007.
73	עופר.	29	וייץ (1995), עמ' 42–83.
74	עופר, עמ' 153.	30	שגב, עמ' 250.
75	מצוטט אצל וייץ (תשנ"ד), עמ' 8.	31	וייץ (1995), עמ' 165–124.
76	נעמי הרשקוביץ', תקשורת אישית, בריאיון ב-8.8.2007.	32	וייץ (1995), עמ' 210–166.
77	זרטל, עמ' 19–20.	33	עופר, עמ' 153.
78	זרטל, עמ' 119.	34	בילסקי.
79	זרטל, עמ' 124.	35	מצוטט אצל וייץ (1995), עמ' 220.
80	זרטל, עמ' 137–178.	36	מצוטט אצל וייץ (1995), עמ' 227.
81	זרטל, עמ' 133.	37	מצוטט אצל וייץ (1995), עמ' 228–230.
82	שקד.	38	מצוטט אצל וייץ (1995), עמ' 232.
83	שקד, עמ' 70.	39	מצוטט אצל וייץ (1995), עמ' 244.
84	שקד, עמ' 56–55.	40	שגב, עמ' 269–270.
85	שקד, עמ' 58.	41	מצוטט אצל וייץ (1995), עמ' 252.
86	שקד.	42	שגב, עמ' 259.
87	שקד, עמ' 75.	43	עופר, עמ' 154.
88	בילסקי.	44	שגב, עמ' 271.

מקורות

- אישוניי־ברי, שושנה. "האיש שהופקר פעמיים." ילקוט מורשת סב (תשנ"ז): 201–221.
 בונדי, רות. שברים שלמים. תל אביב, 1997.
 בילסקי, ליאורה. "משפט קסטנר". בתוך: חמישים לארבעים ושמונה: מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל. עדי אופיר (ערך). ירושלים ותל אביב, 1999, 133–135.
 הולצמן, אבנר. אהבות ציון: פנים בספרות העברית החדשה. ירושלים, תשס"ו.
 וייץ, יחיעם. האיש שנרצח פעמיים: חייו, משפטו ומותו של ד"ר ישראל קסטנר. ירושלים, 1995.
 ———. "בין קתרוזים לקרב סכינים: משפט אייכמן ומשפט קסטנר והשפעתם על החברה הישראלית." בתוך: משפט והיסטוריה. דניאל גוטווין ומנחם מאוטנר (עורכים). ירושלים: תשנ"ט, 395–421.
 ———. "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם ויחסה של החברה הישראלית בשנות החמישים לשואה ולניצוליה." קתדרה 82 (תשנ"ז): 153–164.
 ———. "השינוי בדימוי של ישראל קסטנר." קתדרה 69 (תשנ"ד): 134–151.
 זרטל, עדית. האומה והמוות: היסטוריה, זיכרון, פוליטיקה. אור יהודה, 2002.
 יבלונקה, חנה. "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם: היבט נוסף לשאלת הישראלים, הניצולים והשואה." קתדרה 82 (תשנ"ז): 135–152.
 עופר, דליה. "משפט קסטנר ודימויה של השואה בתודעה הישראלית." קתדרה 69 (תשנ"ד): 152–159.
 קרן, נילי. "מורדי הגטאות: מקומו בתפיסה החינוכית הישראלית: רטרוספקטיבה." דפים לחקר תקופת השואה יב (תשנ"ה): 279–288.
 שגב, תום. המיליון השביעי: הישראלים והשואה. ירושלים, 1991.
 שקד, מיכל. "ההיסטוריה בבית המשפט ובית המשפט בהיסטוריה: פסקי הדין במשפט קסטנר והנרטיבים של הזיכרון." אלפיים 20 (תש"ס): 36–80.